

Lexicul operei lui Varlaam. Sinonimia. Formarea cuvintelor

de

OANA PANAITE

Dans cet article, on se propose de faire une description du vocabulaire de l'oeuvre de Varlaam, et particulièrement, de la synonymie et de la formation des mots.

1. Sinonimia

Sinonimia este relevantă pentru ilustrarea bogăției vocabularului unui text/autor, putînd fi corelată în mod direct cu evoluția limbii la un moment dat. Cercetarea lexicului folosit de Varlaam în *Leastvița*, dar și în celelalte opere (*Cazania*, *Răspunsul împotriva catehismului calvinesc*), evidențiază prezența unor numeroase serii sinonimice, noțiunile fiind exprimate, de cele mai multe ori, prin două sau mai multe cuvinte. Prezentăm în continuare, în ordine alfabetică, seriile sinonimice extrase din textul analizat; am reținut numai termenii care intră în relații de sinonimie, fără contextele în care apar.

adevară 4^f – *direaptă* 178^v
adevăr 12^v – *adevărat* 19^v
adeveri 5^f – *mărturisi* 5^v – *ispovedui* 13^f
adunarea 37^v – *săbor* 44^v – *obște* 48^f – *arătare* 35^v
agoniseală 20^f – *bogăție* – *vistear* 267^v – *moșie* 285^f
amăgeu – *înșelătoriu* 53^f
amăgi – *înșela* 42^v – *blăzni* 275^f
amăgire 177^v – *înșelăciune* 177^v – *minciună* 177^v – *blăznire* 84^f – *vicleșug* 177^v
amăgitoră – *menciuă* 39^f
arăta – *vădi* 28^f
arăta 269^f – *vădi* 28^f – *ivi* 49^f
arătare 108^v – *vădire* 92^v
arunca 13^f – *lepăda* 14^f
ascultare – *poslușanie* 123^v
așijdere 16^v – *într-un chip* 19^f
avuție – *agoniseală* 20^f
blînd 26^f – *smerit* 28^f
bucura 18^f – *veseli* 121^v
bucurie 158^f – *veselie* 128^f
căi – *pocăii* 117^v
căuta 79^v – *cerca* 94^v
cercetări – *iscodituri* 187^v
chiar 281^f – *cu trezvire* 72^f
chip – *fel* 112^f
chip – *pildă* 95^v
cin 21^f – *ustav* 2^f
cîrmaci – *mai mare sufletesc* 53^f – *îndireptător* 12^f

cliric – preut 48^f
conteni 185^v – *ocări* – *batjocuri* 59^v – *dosădi* 3^v – *certa* 42^f
cuconesc – pruncesc 160^f
cuget 95^f – *minte* 3^f – *gînd* 10^v
cugeta 274^f – *gîndi* 16^f
curat – nevinovat 42^v
cuvînt 252^v – *vorovă* 4^f – *glăsitură* 4^f – *glas* 75^f – *grai* 144^f
dascăl 33^v – *învățătorul* 40^f
de treabă 190^v – *de folos* 1^f
deaproapele 105^f – *priiatin* 163^v
deşert 70^v – *pustie* 131^v
dîrz – sîrghiș 59^f
dobîndi 3^f – *ocina* 152^f – *birui* 155^v
domn 8^v – *despuitor* 91^v
dragoste 159^v – *iubire* 70^v – *liubov* 3^v
duce (a se) 221^f – *îmbla* 187^f – *merge* 186^f
dzice (gice) – spune 36^f – *grăi* 189^f – *glăsi* 74^v – *dvorbi* 251^v – *vorovi* 251^v
egumen 45^v – *igumen* 44^f
față 15^v – *obraz* 109^v – *chip* 117^f
fur – drac 59^v – *diavol* 110^v – *satana* 214^f – *necuratul* 143^f
genune– adînc 238^f; *mare* 265^f – *afundul* 229^v
greutate 26^v – *nevoie* 56^v – *smenteală* ‘dificultate’ 6^f
grije – osîrdie 50^f
groapă 62^f – *gropniță* 66^f
gunoi 4^v – *șterc* 110^v
hrană 93^f – *mîncare* 109^f – *bucate* 109^f
hrăni ‘a crește’ 3^f – *crește* 21^v
iertare 168^v – *iertăciune* 138^v
împreunați – legați 36^f
împrotivă – în pomciș 202^f
înmă 122^f – *maică* 105^v
întocmai 8^f – *asemenea* 5^v
înțelege 135^f – *picepe* 137^v
îvinge –birui 52^f
jestoc 68^v – *sireap* 126^f – *sălbatic* 131^v
jestocie – năprăsnicie 68^v
leac 41^f – *vracevanie* 112^f
limbut – balamut 28^f
lovit 266^f – *rănit* 202^v
mărire – vlaste 164^f – *boierie* 191^v
measer 237^f – *mișel* 150^v – *sărac* 264^f
meserătate 171^v – *sărăcie* 152^f
meseri – sărăci 77^f
milostiv – milcuitor – îndurat 139^v
minune – ciudesă 216^v
mîna – duc 53^v
mînie – urgie 257^f
mîntuitor 8^f – *tvoreț* 10^f
mlădiță 59^f – *odraslă* 21^f
moșie 285^f – *ocină* 25^f – *moșenie* 151^f
muștrare 31^f – *preobrăzire* 110^v

necurat 83^f – *păcătos* 171^f
nevoință – *chinuire* 281^f – *muncă* 72^f
nevoitor – *chinuitor* 46^f – *muncitoriu* 158^v
nicedănăoară – *în veaci de veaci* 28^v – *pururea* 11^f
nume 1^f – *numere* 8^f
obidă – *nevoie* 22^f
ocară – *sudalmă* 55^f – *batgiocură* 59^v – *dosadă* 60^f
ocarnic 177^f – *priceav* 153^v
părinte – *păstor* 43^v – *duhovnic* 19^f
peri – *stînge* 24^f
pesti – *zăbovi* 17^f
petrece 123^v – *adevăsi* 88^v
plîngere – *tînguire* 24^f
podvig 14^f – *război* 14^f – *luptare* 18^f – *oaste* 137^f
podvijnic 82^v – *hărăț* 14^f – *voinic* 31^f
portari – *străjeari* 46^v – *pristav* 95^f
potoli 3^v – *cunteni* 185^v
preț 1^f – *cinstit* 6^f
proizvolenie 83^v – *bună voie* 144^f
provideanie – *ști ce va fi înainte* 64^f
răpaos 32^f – *odihnă* 35^f
rîs – *șagă* 38^f
rod 26^f – *limbă* 28^f – *semenție* 28^v
rost – *gură* 207^f
sabie 112^f – *spată* 111^v
sămăluire 32^f – *giudeț* 33^f – *giudecată* 186^f
scîrbi 148^v – *scarandivi* 274^v
sfîrși 5^v – *săvîrși* 4^f
sfîrșit 234^v – *săvîrșit* 253^v
smentea 193^v – *buiecie* 191^v – *mîndrie* 191^v
socoti 196^v – *sămălui* 193^v
spămîntat 82^f – *înfricat* 94^f – *cumplit* 107^f – *izmenit* 82^f
spăsenie 59^v – *mîntuire* 170^f – *scăpare* 288^v
spăsi 143^v – *mîntui* 147^f – *izbăvi* 108^v
spurca – *întina* 76^f
stidi 117^v – *rușina* 39^f
stidință – *rușine* 128^v – *ocară* 40^f
strămurare – *îndemnare* 92^v
svadă 31^f – *price* 46^v
svat 19^f – *povață* 151^f
șerb 63^v – *poslušnic* – *slujitor* 52^f – *dvorbitor* 11^v
șerbi 19^f – *posluși* 101^v – *sluji* 91^v
ști 138^f – *cunoaște* 150^f
tare – *vîrtos* 16^v
tăcut – *lin* 28^f
tămădui 169^v – *vrăciui* 167^v
tămăduire 42^v – *vrăciuire* 280^v
trudi 158^v – *munci* 174^f – *chinui* – *nevoi* 48^f – *usteni* 281^f
trupești – *pementești* 46^f
ucig – *omor* 31^f
umbri 71^v – *priveghea* 184^v

umili 91^v – *smeri* 108^v
umilință 142^f – *smerenie* 142^v – *pocăință* 73^f
urî 22^v – *zavistui* 108^v
usebire 183^f – *împărțitură* 251^v
usne 75^f – *ustne* 92^v
vătăma 272^v – *răni* 59^f

Parcurgerea listei de mai sus impune formularea unor observații. Din punct de vedere al etimologiei termenilor înregistrați, din totalul de 138 de serii sinonimice, numai un număr redus este format din termeni exclusiv de origine nelatină, în marea lor majoritate slavă, dar și de alte origini (maghiară, greacă): *dragoste* – *liubov* – *iubire*, *podvijnic* – *hărăț* – *voinic*; *spăsi* – *mîntui* – *izbăvi*; *trudi* – *nevoi* etc. În cele mai multe cazuri, seriile sinonimice prezintă un termen moștenit de origine latină/ derivat românesc din cuvinte de origine latină. O parte din seriile sinonimice semnalate sînt proprii limbii române vechi (vezi în acest sens Claudia Tudose, *Lexicul de bază în secolul al XVI-lea*, II, în SCL, XVI (1965), nr. 6, p. 818 – 821); unele nu mai sînt în uz, fie datorită dispariției din română modernă a lexemelor specifice vechii române literare (de cele mai multe ori de origine slavă): *jestocie*, *înmă*, *meser*, *pesti*, *scarandivi*, *sîrghiș*, *strămurare*, *tvoreț*, *usne*, *zavistui*, fie datorită specializării semantice a termenilor componenți: *chip* – *pildă*; *hrăni* – *crește*; *mlădiță* – *odraslă*; *rost* – *gură*; *sfîrși* – *săvîrși*; *tăcut* – *lin*; *umbri* – *priveghea* etc.

Sinonimele sînt folosite de multe ori unul după altul, necesitate care poate fi determinată de specificul textului tradus și de publicul țintă căruia îi este adresat, condiții în care, pentru a înlesni transmiterea informațiilor, dar și pentru a ușura accesul la aceste învățături monahale, recursul la sinonimie este nu numai necesar, ci chiar obligatoriu.

Nu puține sînt situațiile cînd, pentru a explica un sens special sau figurat al unui cuvînt într-un context dat, autorul își semnaleză intenția de glosare, prin marca specifică *adecă*: „*Stînd noi de multe ori la rugă, părintele și păstoriul socotia și lua amente pre unii ce voroviia andesine, de carii învăță o săptămînă să stea den afară de ușa besearecii, să facă metanii tuturor cîți vor întra și vor ieși, macar să vrea hi și clirici, adecă preuți.*” (48^f); „*Și cum ți-i pururea în mînule sale zmultă sabie sufletească, adecă cuvîntul lui Dumnedzău*” (31^f); „*Ruga-să de multe ori aceștia marelui giudeț, aceleia carele era în oameni // ca un înger și păstoriului lor, adecă egumenului*” (79^f); „*izvoreaște ape, adecă lăcrămi.*” (89^v); „*De veri cunoaște la arătare a mea ș-a ta neputință, adecă slăbiciune ce am spre toate răutățile*” (150^f) etc.

2. Formarea cuvintelor

Fără a avea pretenția de a realiza o analiză exhaustivă a tuturor modalităților de formare a cuvintelor din *Leastvița*, am surprins numai acele fapte care arată o preferință pentru anumite elemente formative, concretizate în numărul mai mare de creații lexicale de același tip. Exemplele reprezintă, pe lîngă cuvintele formate

în limba română, și împrumuturi din alte limbi (în primul rând din slavonă) cu structură analizabilă – ce conține un afix frecvent în vechea română literară.

2.1. Derivarea¹

Derivarea este un procedeu productiv și foarte productiv în formarea de noi unități lexicale; dacă derivarea cu prefixe este destul de slab reprezentată, derivarea cu sufixe funcționează foarte bine în îmbogățirea vocabularului lui Varlaam. Se impune observația că, de la un singur radical, autorul formează, cu ajutorul unor sufixe diferite, mai multe derivate – procedeu vizibil mai ales în clasa substantivului.

2.1.1. Derivarea cu prefixe

Des(z)- nu este un prefix productiv pentru lexicul din *Leavștița*, cuvintele prefixate cu *des/ dez* fiind puțin numeroase: *să dezrădăcinează* (204^v); *să-l dezveaștem* (228^v), *despuitoare* (76^f), *desfăcuș* (286^v). Teodorescu (1984, p. 171) mai adaugă, pentru lexicul din *Răspunsul*, exemplele *descumpărarea* 20^f ‘răscumpărarea’, *descumpărătorului* 4^f ‘răscumpărătorului’, cărora le corespund, în textul nostru *răscumpărarea* (113^f) și *au răscumpărat* (62^f).

Formele cu prefixul *în-* *îndireptare* (1^f), *învrăjbie* (251^v), *înfrîmșat* (101^f), *însingurat* (36^v) alternează cu cele neprefixate: *direptare* (235^v), *singurat* (101^f). O serie de cuvinte prezintă numai forme neprefixate, ceea ce reprezintă, de altfel, o caracteristică a limbii române literare vechi: *cearcă* (19^v), *tîmpinarea* (37^v), *să ne tîmpine* (77^f), *tocmită* (5^f), *au tocmit* (89^v), *tocmitoare* (199^f), *să tîmplă* (4^v), *să grijeaște* (11^f). Un cuvînt care prezintă atât forma prefixată, cât și cea neprefixată este *(îm)părat*: *părat* (17^f), dar și *împărat* (17^f); *părăția* (179^f), dar în rest *împărăție*. Fenomenul este considerat de Arvinte (1997, p. 32) comparabil celui petrecut în succesiunea *den început* devenită *de-nceput*, chiar *den-ceput*, cf. și exemplele din *Lestvița*: *din-ceput* (217^v), *din-ceputul* (220^v).

Prefix foarte productiv în limba română veche, *ne-* formează adjective, substantive, adverbe. Prezintă, în continuare, câteva exemple pentru fiecare clasă gramaticală: adjective: *nedestonicul* (1^v), *neavuți* (3^v), *nepărăsită* (4^f), *necreștini*, *nepăcătoși* (10^f); substantive: *nezavistie* (251^v); *nepohtă*, *neștrînsoare*, *nemînie* (2^v), *neamestecare* (3^v); adverbe: *neîndoit*, *neadormit* (18^v).

Într- apare în formația singulară *întrarma* (4^v) ‘a se înarma, a se pregăti de război’ cu circulație în limba veche literară (vezi DA, s.v. *întrarma*).

Prea- formează adjective cu valoare superlativă: *preacurata* (3^v), *preamilostivul* (9^f), *preaînțeleapte* (46^f), *preamărită* (133^f), *preafericit* (238^f), substantive: *preaînțeleptul* (137^v), dar și verbe: *preaînvățîndu-se* (143^f), *preaîndrăzni* (210^f) sau adverbe: *preafuriș* (254^v), *preaînțelepțește* (276^f), traducînd, de obicei prefixul slavon *нрѣ*.

¹ Pentru bibliografia derivării vezi Costinescu 1981, capitolul *Formarea cuvintelor* unde, pentru fiecare afix, există trimitere la lucrările consacrate problematicii.

Răz- nu este un prefix productiv; singurul cuvânt din textul nostru care ar putea fi considerat derivat cu acest prefix – *războli* (101^f), reprezintă de fapt un împrumut, corespunzând slavonului *разболѣвса*.

2.1.2. Derivarea cu sufixe

După cum a semnalat și Teodorescu (1984, p. 166), numărul mare al sinonimelor înregistrate în lexicul lui Varlaam este rezultatul firesc al derivării cu sufixe diferite a uneia și aceleiași teme, precum și al folosirii alternante a cuvântului de bază alături de un derivat.

Altă observație ce se impune este faptul că formațiile cu sufixe sînt numeroase în limba lui Varlaam, de unde și numărul mare și varietatea sufixelor utilizate pentru formarea unor cuvinte noi. Din punct de vedere al cercetării noastre interesează sufixele cu un grad ridicat de productivitate, precum și cele unice, criterii de care am ținut cont în selecția și prezentarea lor.

Sufixul *-anie/ -enie*: intră în structura unei serii destul de numeroase de substantive: *bgoiavlenie* (43^f), *blagoslovenie* (45^v), *egumenie* (276^f), *ispovedanie* (55^f), *jelianie* (3^v), *măcenie* (34^f), *milostenie* (85^f), *omenie* (65^f), *poslușanie* (38^f), *proizvolenie* (83^f), *sămăștenie* (60^v), *smerenie* (3^f), *spesenie* (66^v), *văzdîrjanie* (126^f), *videanie* (5^f), *vracevanie* (112^v). Derivatele enumerate sînt în marea lor majoritate împrumuturi slave specifice textelor limbii române vechi.

-aș formează substantive de la substantive. În textul nostru am întîlnit un singur derivat cu acest sufix: *cetaș* (117^f) cu sensul ‘tovarăș, însoțitor, persoană de același rang’, neutilizat în limba română literară actuală.

Sufixul *-ătate* formează substantive de la substantive sau adjective: *bunătate* (24^v), *meserătate* (171^v), *sîngurătate* (19^f), *streinătate* (2^v). Exemplele enumerate sînt curente, cu excepția lui *meserătate*, și limbii române moderne. Particular limbii române vechi ar fi, cf. lui Teodorescu 1984, p. 167-168, folosirea unora dintre ele cu alte sensuri decît cele actuale (în textul nostru nu am întîlnit astfel de cazuri).

Cu toate că face parte din categoria sufixelor cu o productivitate ridicată în vechea română literară, sufixul *-ătură* apare în *Leavșița* doar în substantivele: *cumenecătură* (139^f), *dezlegătură* (250^v), *începătură* (6^v), *înșelătură* (126^f), *învățătură* (246^f), derivate de la verbele corespunzătoare.

Sufixul *-ciune* apare în derivate cu baze adjectivale și verbale, precum: *amărăciune* (12^v), *cumpliciune* (68^v), *iărtăciune* (75^f), *închinăciune* (150^f), *îndărăpnicăciune* (177^v), *înșelăciune* (8^f), *înțelepciune* (2^v), *mîhnicăciune* (19^f), *omorăciune* (2^v), *orbiciune* (225^f), *părăsiciune* (21^f), *slăbiciune* (3^v), *spurcăciune* (52^v), *urăciune* (23^f). Cele mai multe dintre ele sînt creații românești; frecvența lor derivării cu acest sufix este destul de redusă; de asemenea, în cadrul seriilor sinonimice, raportul este în favoarea cuvântului de bază (*iertare* – 20 de ocurențe; *iertăciune* – numai 5.)

-eală derivă substantive de la verbe: *ferbențeală* (134^v), *greșeală* (15^v), *răceală* (120^r), *smenteală* (167^v). Sufixul, productiv în limba română veche, este slab reprezentat în limba textelor lui Varlaam (vezi și Teodorescu 1984, p. 168).

Sufixul *-ean* intră în structura unor cuvinte care indică originea. În textul nostru, probabil și datorită specificului său, acesta este slab reprezentat: *cetățean* (3^r) 'locuitor al cetății', *eghipteani* (200^r), *nineviteanii* (78^r), *sioneani* (239^v) și *schiteani* (239^v) sînt singurele exemple.

Sufixul *-el* se găsește în *cătinel* (8^v), *mititel* (8^r), cu variantele *micitel* (135^r) și *măcitel* (155^r), *pușinel* (4^v), *subșirel* (4^v).

Sufixul *-esc* formează de la substantive adjective cu o frecvență mare în textul nostru: *bărbătești* (18^r), *călugărești* (35^r), *ceresc* (99^v), *creștinesc* (1^r), *cuconesc* (160^r), *dobitocesc* (109^r), *drăcesc* (53^r), *elinești* (92^r), *jidovești* (131^v), *îngeresc* (191^r), *lumești* (27^r), *mirenesc* (171^r), *omenesc* (220^v), *pementesc* (60^r), *pruncesc* (160^r), *sufletesc* (27^v), *trupești* (18^r).

Singura formație adverbială derivată cu sufixul *-ește* este *dumnezăiaște* (6^r); o singură creație adverbială găsește și Teodorescu (1984, p. 169): *fariseiaște* (4^r), argument pentru neproductivitatea lui.

Sufixul *-ie* intră în structura unor substantive: *avușia* (21^r), *călugăria* (11^r), *(ne)curășia* (4^r), *datoria* (1^v), *destonicia* (10^r), *hicimășia* (39^v), *lăcomia* (2^v), *măcenia* (11^v), *măria* (20^r), *mîndria* (3^v), *moșia* (26^r), *moșienia* (23^r), *osîrdia* (2^v), *poslușeania* (44^v), *pustia* (3^v), *săhăștria* (19^r), *scîrnăvia* (12^r), *spăsenia* (6^r), *șerbua* (26^v), *zapreaștenia* (44^r) etc. Acest sufix face parte din categoria sufixelor foarte productive în limba română literară veche (vezi Teodorescu, loc. cit.).

-ință reprezintă un alt sufix cu o productivitate însemnată în limba română literară veche; în textul nostru apare în: *adeverință* (83^r), *credință* (8^r), *cunoștință* (193^r), *cuvință* (209^r), *ferință* (88^r), *îngăduință* (59^v), *neputință* (5^r), *nevoință* (2^r), *oceință* (83^v), *omilință* (25^v), *pocăință* (2^v), *socotință* (11^r), *stidință* (164^v), *știință* (280^r), *ustenință* (210^r). Multe dintre cuvintele enumerate nu mai sînt utilizate în limba română literară modernă.

Sufixul *-nic* intră în componența unor substantive și adjective ca: *duhovnic* (71^r), *leașnic* (61^v), *liubovnic* (108^r), *podvijnic* (82^r), *poslușnic* (58^v), *zavistnic* (116^r). Dintre exemplele menționate doar *duhovnic* mai este curent în limba română literară actuală. Originea celor mai multe dintre ele este slavă (doar *leașnic* este de origine maghiară).

Sufixul *-șug* este reprezentat de: *meștersug* (2^r) și *vicleșiug* (125^v), ambele împrumuturi din maghiară.

Sufixul *-(ă)tori(u)/ -(i)tori(u)* face parte din categoria sufixelor cu mare productivitate în limba veche românească: *ascultătorii* (5^r), *despuietoriului* (91^v), *îndireptătorii* (7^r), *înțelegători* (2^r), *milcuituri* (139^r), *rugători* (5^v), *spuitori* (9^r), *străjuitoriu* (3^r), *știutori* (2^r), *șiiitori* (6^r) etc. În toate derivatele *-toriu* are valoare de sufix de agent.

Excepție făcînd sufixele *-ător*, și *-esc*, sufixele analizate nu mai au astăzi o mare productivitate. Sufixele *-ătură*, *-eală* și *-ean* apar în puține derivate, deși aparțin clasei sufixelor cu o mare productivitate în limba română veche.

2.2. Compunerea

Trebuie remarcat aspectul diferit oferit de limba textelor lui Varlaam, unde cuvintele compuse au o pondere mult mai redusă decît în textele provenite din secolul al XVI-lea (vezi în acest sens Teodorescu 1984, p. 173). Formațiile românești sînt puține, apar cu totul izolat: *amiadzădzi* (4^v) sau sînt derivate din cuvintele compuse: *batgiocură* (168^v), *va hi batgiocurit* (190^f). Celelalte cuvinte compuse, fără a fi nici ele foarte numeroase, calchiază slavonismele din textul original: *aducere amente* (185^f) cu o mare ocurență în *Leastvița, cîteaorea* (29^f) *deaproapele* (105^f)², *depreună* (288^v), *făcătoriu rău* (94^v), *înainte vestitoriu* (102^v), *nicedănăoară* (28^f), *oarecînd* (4^v). Cele mai multe din cuvintele menționate sînt specifice vechii române literare și, cu excepția termenului *aproapele*, menținut în terminologia religioasă pînă astăzi, nu mai sînt actuale în limba română literară modernă.

2.3. Schimbarea categoriei gramaticale

O caracteristică a limbii lui Varlaam o constituie frecvența cu care sînt folosite substantive, adjective și adverbe provenite din formele verbale corespunzătoare (vezi și Teodorescu 1984, p. 173-175).

A. Verbe cu valoare de substantiv:

1) la infinitivul lung – prezentăm în continuare cîteva forme care au sensuri diferite de cele actuale: *ascultare* (33^f), *certare* (161^f) ‘discuție’, *fire* (3^f), *iscusire* (16^v) ‘experiență’, *plîngere* (2^v), *răscumpărare* (148^v), *sămăluire* (38^v), *vrăciuire* (280^v) etc. Derivatele prezentate exprimă nume de acțiuni.

2) la participiu: *blagosloviții* (256^v), *desăvîrșitul* (238^f), *dzisă* (6^f) ‘poruncă’, *săvîrșit* (111^f) ‘sfîrșit’.

B. Participiu cu valoare adjectivală: *cîrceite* (78^v) presupune existența unui verb *cîrcei?*, *gunoite* (21^v) ‘îngrășate’, *împărțite* (94^v) ‘diferite’, *neclătite* (72^v) ‘nemișcate’.

C. Participiu cu valoare adverbială: *apestit* (260^f), *desăvîrșit* (242^f), *neclătit* (271^f), *nesocotit* (20^f).

D. Adjective cu valoare de substantiv: *bătrînii* („nu fără de înțelepciune și fără sămăluire după cumu-s bătrînii din lume” 5^v), *mișel* („Vendeți-vă avuția voastră și o dați mișelilor!” 150^v), *nevoitoriu* („Iscusit și bun nevoitoriu iaste cela ce-ș aștaptă în tote dzile moartea” 88^f), *preaînțeleptul* („să arătăm viața preaînțeleptului acestuia” 8^f), *smearini* („cei smearini și ascultoi atunci-ș de sîrg slăbăscu și de spaimă să părăsescu” 15^f).

² Vezi discuția amplă și documentată a conceptului *aproapele* în Munteanu 1995, p.233-240.

E. Adverbe (locuțiuni adverbiale) cu valoare substantivală apar cu totul izolat în textul nostru: *binele* („de binele ei, iarăș nu poate neștine să spuie” 182^v), *deaproapele* (176^v).

3. Concluzii

Sinonimia este un procedeu activ și productiv în același timp de îmbogățire a lexicului lui Varlaam, acesta utilizând, de multe ori, construcții tautologice de tipul: „*va hi cădearea ta tînguirei și plîngerei destonică*” (8^v), „*ei le dă lor stidînță și rușine mare*” (164^v) etc.

În ceea ce privește formarea cuvintelor, situația prezentă la Varlaam nu diferă de cea oferită de cercetarea altor texte vechi. Cu excepția câtorva sufixe (*-ciune*, *-esc*, *-ător (-tor)*, *-ie*, *-ui (-lui)*) și a prefixului *ne-*, productive atît în limba lui Varlaam, cît și în vechea română literară, productivitatea celorlalte sufixe și prefixe semnalate este scăzută, atît la Varlaam, cît și, în general, în limba secolelor al XVI-lea și al XVII-lea.

Bibliografie selectivă

- Costinescu, Mariana, *Codicele Voronețean*. Ediție critică, studiu filologic și studiu lingvistic, Editura Minerva, București, 1981.
- Gafton, Alexandru, *Evoluția limbii române prin traduceri biblice din secolul al XVI-lea*, Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2001.
- Ivănescu, G., *Istoria limbii române*, Editura Junimea, Iași, ²2000.
- Munteanu, Eugen, *Studii de lexicologie biblică*, Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 1995.
- Onu, Liviu, *Observații cu privire la contribuția lui Varlaam la dezvoltarea limbii române literare*, în *De la Varlaam la Sadoveanu*, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, București, 1958, p. 35-60.
- Rosetti, Alexandru, *Istoria limbii române*, vol. I *De la origini pînă la începutul secolului al XVII-lea* (ediție definitivă), Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1986.
- Rosetti, Alexandru/ Cazacu, Boris/ Onu, Liviu, *Istoria limbii române literare*, vol. I, București, ²1971.
- Teodorescu, Mirela, *Răspunsul împotriva catihismului calvinesc*. Ediție critică, studiu filologic și studiu lingvistic, Editura Minerva, București, 1984.